

Окремі питання захисту

цивільно-правовими способами особистого немайнового права фізичної особи на сприятливе навколишнє природне середовище

А. О. Матвійчук

здобувач кафедри цивільного та господарського права Вищого навчального закладу «Національна академія управління»

У статті досліджуються окремі аспекти захисту особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище. Висуваються аргументи на користь заміни терміна «право на безпечне для життя і здоров'я довкілля» терміном «право на сприятливе навколишнє природне середовище». Вказується на необхідність зміщення акценту на користь правової охорони, оскільки засоби захисту в сучасних умовах можуть бути неефективними. За результатами аналізу прогалин у відповідній сфері правового регулювання сформульовано та обґрунтовано пропозиції про внесення змін та доповнень до ст. ст. 3, 272, 293 та 1219 Цивільного кодексу України.

Ключові слова: особисте немайнове право, сприятливе навколишнє природне середовище, захист, склад спадщини, регламентація.

В статье исследуются отдельные аспекты защиты личного неимущественного права на благоприятную окружающую природную среду. Выдвигаются аргументы в поль-

зу замены термина «право на безопасную для жизни и здоровья окружающую среду» термином «право на благоприятную окружающую природную среду». Указыва-
ется на необходимость смещения акцента в пользу правовой охраны, поскольку сред-
ства защиты в современных условиях мо-
гут быть неэффективны. За результата-
ми анализа пробелов в соответствующей
сфере правового регулирования сформулиро-
вано и обосновано предложения о внесении
изменений и дополнений в ст. ст. 3, 272,
293 и 1219 Гражданского кодекса Украины.
Ключевые слова: личное неимуществен-
ное право, благоприятная окружающая
природная среда, защита, состав наслед-
ства, регламентация.

In this article some aspects of civil defense of a personal non-property right to a favorable natural environment are researched. Pro arguments in the matter of replacing the term «right to safe for life and health environment» with a term «right to a favorable natural environment» are settled. The necessity of a shift in emphasis in favor of legal protection is pointed out, because means of legal defense may be ineffective in present-day situation. As a result of analyzing lacunas in corresponding legal sphere legal change proposals to par. 3, 272, 293, 1219 of the Civil Code of Ukraine were formulated and proved.

Keywords: personal non-property right, favorable natural environment, defense, inheritance composition, regulation.

Захист особистих немайнових прав є важливою ланкою у механізмі їх реалізації. Питання захисту особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище є як ніколи актуальними і, хоча законодавець і закріпив ряд нормативних приписів з цього приводу, існує чимало прогалин та пустих декларацій, що попри

видимість детальної регламентації, зводять можливості захисту нанівець.

Питання захисту суб'єктивних цивільних прав дістало своє висвітлення у численних працях як вітчизняних, так і зарубіжних, зокрема російських, науковців. Серед останніх монографічних та дисертаційних досліджень слід відмітити праці Р. О. Стефанчука, Т. В. Ліснічої, Е. Е. Мухамєдової, О. О. Пунди, Л. В. Федюк, Н. О. Давидової, Л. В. Малюги, серед російських авторів – С. В. Штаєвої, Д. Г. Разінкова, Д. М. Захарова, А. Б. Арзуманян, І. В. Воробйової, О. В. Толстої та ін. Питання захисту права громадянина на сприятливе навколишнє середовище за законодавством Російської Федерації досліджував А. В. Ніколаєв.

Мета статті полягає у дослідженні окремих аспектів судового захисту особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище та вироблення пропозицій для удосконалення законодавства у цій сфері.

Погляди науковців на природу захисту розділилися на численні концепції, що вже не раз були об'єктом дослідження. Зазначимо лише про загальні засади різних концепцій. Одні автори визнають захист самостійним суб'єктивним правом (О. Н. Єрмолова, П. Ф. Єлісейкін тощо), інші вважають, що можливість захисту властива самому суб'єктивному праву (А. П. Вершин, А. А. Павлов тощо), треті вважають його складовою тріади правомочностей уповноваженого суб'єкта (В. П. Грибанов, А. Б. Арзуманян, Р. О. Стефанчук, О. О. Посикалюк тощо). Ми притримуємось останнього підходу, що включає секундарне право на захист (правомочність на захист) до складу особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище.

Одразу зробимо застереження, що оперуємо саме терміном «сприятливе навколишнє природне середовище», а не «безпечне для життя і здоров'я довкілля»,

що застосовується у чинній редакції Цивільного кодексу України, чи його аналогами, що зустрічаються, як в деяких інших актах законодавства, так і в наукових працях. У попередніх статтях ми вже обґрунтували доцільність заміни поняття «безпечне для життя і здоров'я довкілля» терміном «сприятливе навколишнє природне середовище» [1, с. 21-28]. Тож виходитимемо з того, що зазначене право у чинній редакції ст. 293 Цивільного кодексу України відображене як право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, а в науці цивільного права також іменується правом на безпечне для життя і здоров'я навколишнє середовище.

Відмітимо, що закріплення права саме на безпечне для життя і здоров'я кожної конкретної особи навколишнє природне середовище звужує можливості людини захищати середовище свого існування, забезпечуючи принаймні незмінний його рівень, значно ускладнює доведення позивачами факту порушення прав, а також застосування такого способу захисту прав, як припинення дії, яка порушує право. Тобто особа звертається за захистом порушеного суб'єктивного права тоді, коли стан навколишнього природного середовища погіршився настільки, що шкода, завдана життю або здоров'ю людини, стає очевидною. Шкода стає очевидною, а не завданою, оскільки не потребує доведення той факт, що погіршення екологічної обстановки довкола неминуче та невідворотно веде до стійкого, поступового погіршення здоров'я людини і якості її життя загалом, однак до певного часу ці зміни можуть бути незначними, тобто не змінювати звичний уклад життя настільки, аби звернути на себе увагу. Це особливість людського сприйняття явищ дійсності. Наприклад, забруднення водних джерел тільки тоді приверне загальну увагу, коли споживання такої води стане небезпечним для життя, а пляжі закрийють для відпочиваючих; а до того часу незакон-

ні каналізаційні стоки у водойми викликати будуть у пересічних громадян лише легкий докір. Викладене вище є ще одним аргументом на користь зміни у Цивільному кодексі України та Конституції України терміна «право на безпечне довкілля» терміном «право на сприятливе навколишнє природне середовище».

Основними функціями цивільно-правових способів захисту немайнових благ є відновлювальна та компенсаційна, причому у зв'язку з немайновим характером втраченого повністю чи частково блага ми не можемо говорити про співрозмірність такої компенсації [2, с. 30]. Деякі автори, наприклад, Т. В. Трофімова, вважають, що особливістю немайнових благ є те, що вони не підлягають відновленню у разі порушення, хоча і відмічає, що не усі немайнові блага наділені цією ознакою в рівній мірі [3, с. 6]. Очевидним є той факт, що деякі немайнові блага можуть бути відновлені до попереднього або навіть кращого стану, наприклад, здоров'я, сприятливе навколишнє природне середовище, репутація.

Підставами цивільно-правового захисту особистих немайнових прав є ті, що перелічені у ст. 15 Цивільного кодексу України, а також зловживання правом (ст. ст. 12, 13 Цивільного кодексу України), наявність небезпеки та створення загрози життю, здоров'ю чи майну фізичної особи або майну юридичної особи (ст. ст. 1163-1165 Цивільного кодексу України) [4, с.181].

Зважаючи на значну кількість цивільно-правових способів захисту, у наукових колах вже не раз робилися спроби їх класифікувати. Р. О. Стефанчук поділяє усі способи захисту особистих немайнових прав фізичних осіб на превентивно-припинювальні, відновлювальні та компенсаційні [4, с. 539]. Аналогічних засад притримується О. В. Толстая, що класифікує способи захисту особистих немайнових прав залежно від того, у якій мірі порушення перешкоджає здійсненню прав та які їх наслід-

ки: а) спрямовані на реалізацію (визнання права та визнання факту, що має юридичне значення); б) спрямовані на відновлення положення, що існувало до порушення (визнання недійсним акта державного органу чи органу місцевого самоврядування, визнання недійсним правочину, припинення дій, що порушують право чи створюють загрозу його порушення, відновлення становища, що існувало до порушення права); в) що мають на меті надати компенсацію наслідків порушення особистих немайнових прав (майнова відповідальність та компенсація моральної шкоди) [5, с. 6].

Характерно, що деякі автори не вбачають можливості застосування усього арсеналу передбачених законом цивільно-правових способів захисту для захисту особистих немайнових прав. Наприклад, О. Н. Єрмолова обґрунтовує допустимість використання при захисті немайнових благ таких цивільно-правових способів, як: визнання у відповідних випадках особистого немайнового права, відновлення становища, що існувало до порушення блага, припинення дій, що порушують благо чи створюють загрозу його порушення, визнання недійсним і незастосування судом акта державного органу чи органу місцевого самоврядування, відшкодування збитків, самозахист [6, с. 9]. Звертає на себе увагу формулювання «порушення блага», яке не характерне для юридичної науки, адже сумнівною видається вірогідність порушення, наприклад, життя, здоров'я, імені тощо.

Цивільний кодекс України у статті 15 закріплює право кожної особи на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання; кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства [7]. До загальних юридичних способів захисту особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище належать усі спо-

соби захисту судом, перелічені у ст. 16 Цивільного кодексу України, органами влади та місцевого самоврядування (ст. ст. 17 та 18), а до неюрисдикційних – самозахист [7]. Однак законодавством передбачено і додаткові способи захисту особистих немайнових прав: згідно з ч. 2 ст. 275 Цивільного кодексу України захист особистого немайнового права може здійснюватися також іншим способом відповідно до змісту цього права, способу його порушення та наслідків, що їх спричинило це порушення [7]. Інакше кажучи, позивачі та суд, при виборі способу захисту права, не обмежені положеннями ст. 16 Цивільного кодексу України. У цьому контексті цікавою є пропозиція Л. В. Малюги закріпити в Цивільному процесуальному кодексі України обов'язок суду вибрати найбільш дієвий спосіб захисту особистого немайнового права, який найефективніший за даних обставин і для даного виду порушених прав, незважаючи на відсутність прямої вказівки на норму цивільного законодавства [8, с. 13].

Відзначимо, що більшість традиційних способів захисту особистих немайнових прав, зокрема визнання незаконним рішення, дії чи бездіяльності органу влади чи місцевого самоврядування, визнання права, відшкодування майнової та моральної шкоди, ґрунтовно розглянуті у численних працях як вітчизняних, так і закордонних авторів. У зв'язку з цим в рамках цієї статті зосередимо свою увагу на окремих аспектах захисту особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище.

Важливе значення має той факт, що цивільно-правові способи захисту дозволяють особі звернутися за захистом свого права лише після його порушення, у той час як охоронні заходи, що дозволяють запобігти настанню шкоди, практично відсутні. Однак акцент повинен робитися саме на охороні суб'єктивних прав, що включає засоби відвернення посягань, оскільки за-

хист як правове реагування на порушення у багатьох випадках порушення особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище є неефективним. Тут необхідно згадати про закріплене у ст. 282 Цивільного кодексу України право на усунення небезпеки, яка загрожує життю та здоров'ю, яке Л. В. Федюк виділяє у складі інституту особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини, поряд з правом на безпечне для життя і здоров'я довкілля [9, с. 63]. Відповідно до статті 282 Цивільного кодексу України фізична особа має право вимагати усунення небезпеки, створеної внаслідок підприємницької або іншої діяльності, яка загрожує життю та здоров'ю [7]. Зазначена норма дозволяє захистити особисте немайнове право на сприятливе навколишнє природне середовище опосередковано, через недопущення шкоди здоров'ю, що стане результатом відповідних дій (бездіяльності). Однак, у цивільному кодексі України відсутній механізм превенції по відношенню до шкоди, що заподіюється навколишньому природному середовищу і не впливає (або ж впливає у незначній мірі чи у віддаленій перспективі) на стан здоров'я людей. Статтею 293 Цивільного кодексу України встановлено, що діяльність фізичної та юридичної особи, що призводить до нищення, псування, забруднення довкілля, є незаконною [7]. Кожен має право вимагати припинення такої діяльності [7]. Діяльність фізичної та юридичної особи, яка завдає шкоди довкіллю, може бути припинена за рішенням суду [7]. Це один з додаткових способів захисту особистих немайнових прав, про які йдеться у ч. 2 ст. 275 Цивільного кодексу України. Зазначені положення, начебто, спростовують попередній висновок і необхідність встановлення взаємозв'язку між шкодою навколишньому природному середовищу та життям і здоров'ям людини. Однак, як бачимо зі змісту правової нор-

ми, хоча діяльність, що призводить до нищення, псування, забруднення довкілля, є незаконною, суд не зобов'язаний, а лише може її припинити. На практиці виникає конфлікт між санкціонованою державою діяльністю, що завдає шкоди навколишньому природному середовищу, та правом кожного вимагати її припинення. Наприклад, при розчищенні ділянки для будівництва знищуються зелені насадження, у тому числі ділянки заповідного лісу, як це сталося восени 2012 року із Чорним лісом при будівництві об'їзної дороги на Кіровоградщині [10]. Власне, не секрет, що часто господарська діяльність завдає шкоду навколишньому природному середовищу. Проте, як правило, ця шкода є санкціонованою державою через систему дозволів, ліцензій, норм викидів, платежів тощо. Створюється парадоксальна ситуація: держава дає дозвіл на діяльність, яка згідно з виданим нею законом є нелегітимною. Як наслідок, положення частини 2 статті 293 Цивільного кодексу України носять виключно декларативний характер, оскільки формальне визнання діяльності незаконною не зобов'язує ані суд, ані будь-які інші органи влади вживати заходи до припинення такої діяльності. У зв'язку з цим слід внести зміни до ч. 2 ст. 293 ЦК України, виклавши її у такій редакції: «2. Діяльність будь-якого суб'єкта права, що призводить до нищення, псування, забруднення чи заподіяння іншої шкоди навколишньому природному середовищу, є незаконною і припиняється за рішенням суду. Кожен має право вимагати припинення такої діяльності.»

Розглядаючи способи захисту досліджуваного права судом, слід повернутися до питання моменту виникнення і припинення права на сприятливе навколишнє природне середовище. Інакше кажучи, яка подальша доля позову, що випливає з порушення зазначеного особистого немайнового права, якщо позивач помирає? У нау-

ці панує думка, що однією з ознак особистих немайнових прав є їх тісний зв'язок з особою-носієм та невіддільність від цієї особи, невідчужуваність. Проектуючи такий підхід на досліджуване нами право, постає логічний висновок про припинення зазначеного права у зв'язку зі смертю особи, а отже, і закриття провадження у справі, адже відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 1219 ЦК України до складу спадщини не входять права та обов'язки, нерозривно пов'язані з особою спадкодавця, зокрема особисті немайнові права [7]. Однак, на нашу думку, особисте немайнове право на сприятливе навколишнє природне середовище суттєво відрізняється від інших особистих немайнових прав, закріплених у цивільному законодавстві України, зокрема у частині ознак. Тому видається, що позов, поданий на підставі ч. 2 ст. 293 Цивільного кодексу України, що гарантує кожній особі право звернутися до суду про заборону діяльності, що завдає шкоди довкіллю, може підтримати будь-яка особа. Адже у зазначеній нормі не міститься жодної вказівки на зв'язок між протиправною діяльністю і конкретною особою. Окрім того, такий позов фактично може відображати інтереси невизначеного кола осіб і подекуди навіть подаватися всупереч волі декого з них. Слід звернути увагу на те, що відповідно до ч. 1 ст. 1219 Цивільного кодексу України не входять до складу спадщини права та обов'язки, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця, у той час як ч. 3 ст. 269 Цивільного кодексу України називає серед ознак особистих немайнових прав не нерозривний, а лише тісний зв'язок із фізичною особою [7]. Однак, таких доводів може статися недостатньо для суду, бо ст. 293 Цивільного кодексу України має назву «Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля», що є особистим немайновим, а отже, згідно з чинним цивільним законодавством, найбільш вірогідним є те, що у разі смерті позивача справу буде за-

крито. Як наслідок, особи, які були зацікавлені у вирішенні цієї справи, але не приєдналися до позову, муситимуть починати усе спочатку, а вже пророблена робота (зокрема щодо збору доказів, проведення експертиз), витрати грошей та втрати часу будуть марними. Відмітимо, що усе сказане справедливе і для права особи на усунення небезпеки, що загрожує життю чи здоров'ю (адже у ст. 282 Цивільного кодексу України не уточнюється про можливість особи звернутися за захистом у разі створення загрози лише її життю та здоров'ю). Вважаємо, що найбільш доцільним способом усунення цього недоліку буде таке:

– за прикладом російського законодавця доповнити ч. 1 ст. 272 Цивільного кодексу України таким положенням: «У випадках, передбачених законом, особисті немайнові права померлої особи можуть здійснюватися та захищатися іншими особами, у тому числі її спадкоємцями»;

– внести зміни до абз. 1 та п. 1 ст. 1219 Цивільного кодексу України, виклавши їх у такій редакції: «Не входять до складу спадщини такі права та обов'язки: 1) особисті немайнові права, нерозривно пов'язані з особою спадкодавця»; доповнити цю статтю новим пунктом такого змісту: «6) інші права та обов'язки спадкодавця, нерозривно пов'язані з його особою».

При цьому не вбачаємо суперечності із положеннями ч. 4 ст. 269 Цивільного кодексу України, згідно з якою особистими немайновими правами фізична особа володіє довічно [7]. Слово «довічно» вказує лише на момент, до якого цим правом володітиме певна особа (та й очевидно, що після смерті особа вже не є суб'єктом права, ніякі права їй не потрібні), і підкреслює неможливість позбавлення її такого права протягом усього її життя. Інакше кажучи, глава 20 Цивільного кодексу України прямо не стверджує припинення особистого немайнового права зі смертю особи, цю ознаку науковці виводять з тісного

зв'язку з особою-носієм та ст. 1219 Цивільного кодексу України, що виключає зі складу спадщини особисті немайнові права [7]. У зв'язку з цим інші заходи (окрім внесення запропонованих нами доповнень до спадкового законодавства) навряд чи вирішать поставлене питання по суті. Наприклад, доповнення ст. 3 Цивільного кодексу України ще однією засадою цивільного законодавства, як-то: «неприпустимість заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу» або «діяльність будь-якого суб'єкта цивільного права, що завдає шкоди навколишньому природному середовищу, є незаконною» лише зміцнить охорону навколишнього природного середовища як самоцінності; перенесення права на звернення до суду про припинення діяльності, що завдає шкоди навколишньому природному середовищу, до інших розділів Цивільного кодексу України, зокрема

гл. 2, по-перше, не відповідає загальному уявленню про право на захист як секундарне право, тобто як правомочність у складі тріади правомочностей правоволодільця; по-друге, не змінить природу цього права, а отже, як немайнове, воно все рівно припиниться зі смертю спадкодавця.

Запропоновані нами зміни та доповнення до статей 3, 272, 293 та 1219 Цивільного кодексу України сприятимуть більш повному та ефективному регулюванню особистих немайнових відносин, захисту особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище. Водночас залишається достатньо малодосліджених питань в означеній сфері, зокрема щодо самозахисту зазначеного суб'єктивного права, відшкодування заподіяної шкоди, кола суб'єктів відповідальності та ін., що стануть предметом нашого подальшого наукового аналізу.

Список використаної літератури

1. *Матвійчук А. О.* Особисте немайнове право на сприятливе навколишнє природне середовище: проблеми понятійного апарату / А. О. Матвійчук // *Юридична наука*. – 2012. – №12. – С. 21-28.
2. *Арзуманян А. Б.* Нематериальные блага как объекты гражданских прав : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. Б. Арзуманян. – Краснодар, 2008. – 33 с.
3. *Трофимова Т. В.* Нематериальные блага как объект гражданско-правового регулирования: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Т. В. Трофимова. – Волгоград, 2004. – 23 с.
4. *Стефанчук Р. О.* Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : моногр. / Відп. ред. Я. М. Шевченко. – Хмельницький : Вид-во Хмельн. ун-ту управління та права, 2007. – 626 с.
5. *Толстая Е. В.* Способы защиты личных неимущественных прав по гражданскому законодательству : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Е. В. Толстая. – М., 2002. – 20 с.
6. *Ермолова О. Н.* Нематериальные блага и их защита : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О. Н. Ермолова. – Саратов, 1998. – 22 с.
7. Цивільний кодекс України : Закон від 16.01.2003 р. № 435-IV // *Голос України*. – 2003. – 12 бер.
8. *Малюга А. В.* Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві: теоретичні основи та проблеми правового забезпечення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. В. Малюга. – К., 2004. – 22 с.
9. *Федюк Л. В.* Система особистих немайнових прав у цивільному праві / Л. В. Федюк ; М-во освіти і науки України, Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаніка, Юрид. ін-т. – Івано-Франківськ, 2007. – 146 с.
10. *Плига А.* Легендарний Чорний ліс... вирубали під дорогу / А. Плига [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ptryoda.in.ua>